

Tüskés Gábor

Korszakok – a 18. század

Ismert tény, hogy a korszakok meghatározása, értelmezése körüli viták kezdettől fogva jelen vannak az irodalomtudományban, és folyamatosan ösztönzik azt. A dekonstruktivista álláspontok nyomán kibontakozott diskurzus tanúsága szerint az 1980-as évektől kezdődően egyetértés mutatkozik abban, hogy a „korszak” fogalma rendkívül problematikusá vált, hermeneutikai értéke jelentősen csökkent, de mással – legalábbis egyelőre – aligha helyettesíthető. Világossá vált, hogy a korszak-elképzeléseknek szükségszerű velejárója a homogenizálás, a különböző, gyakran ellentétes jelenségek, koncepciók szintetizálása és az elhatárolódás az oda nem illőnek tartott szerzőktől, művektől. Egy, a korszakküszöbokről és korszakszerkezetekről 1985-ben kiadott német tanulmánykötet történész, irodalom-, művészet- és zenetörténész szerzői egyetértettek abban, hogy a „korszakok” nem eleve adott formái vagy struktúrái a történelemnek.¹ A *Poetik und Hermeneutik* c. sorozat 1987-ben megjelent, a korszakküszöb, korszaktudat és korszakillúzió fogalmait tematizáló kötetében a történész Karlheinz Stierle egyenesen úgy fogalmazott: „Es gibt keine Epochen”, azaz „korszakok nem léteznek.”²

A tanulmányban arra a kérdésre keresek választ, le lehet-e mondani, s ha igen, hogyan a „korszak” elvont, konstruált fogalmáról a 18. század vonatkozásában a tervezett irodalomtörténeti kézikönyvben – anélkül, hogy beleesnénk egyfelől a „nagyelbeszélés”, másfelől az „anekdotikus elv”³ alkalmazásának csapdáiba. Másként fogalmazva: szabad-e, s ha igen, milyen határok között szabad alkalmazani

¹ Epochenschwellen und Epochenstrukturen im Diskurs der Literatur- und Sprachgeschichte, hg. Hans-Ulrich Gumbrecht, Ursula Link-Heer, unter Mitarbeit von Friderike Hassauer, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1985

² Karlheinz Stierle, Renaissance. Die Entstehung eines Epochenbegriffs aus dem Geist des 19. Jahrhunderts = Epochenschwelle und Epochenbewusstsein, hg. von Reinhart Herzog und Reinhart Koselleck, München, Wilhelm Fink, 1987, 453–492, itt: 453.

³ A Szegegy-Maszák Mihály főszerkesztésében megjelent tanulmánygyűjteményhez hasonlóan az évszámok szerinti elemi kronológiát követi pl. David E. Wellbery – Judith Ryan (eds.), *A New History of German Literature*, Cambridge, Mass., London, Belknap Press of Harvard University Press, 2004 (német kiadása: *Eine neue Geschichte der deutschen Literatur*, übers. von Christian Döring u.a., Berlin, Univ. Press, 2007).

az irodalomtörténet strukturálisan meghatározott nézőpontját olyan időszakokra, amelyek nem rendelkeztek ezzel a látószöggel.

A válasz keresése során a korszakkonstrukciók hermeneutikai megalapozottságának értelmében fogom fel a kérdést. Szeretném elkerülni a vitát az „objektíven” meghatározható korszaksajátosságokról és a korszakhoz tartozás „szubjektív” tudatának begyökerezéséről az ilyen sajátosságokba.⁴ Töreksem ellenállni a kísértésnek, hogy a korszakot mind rendező- és mérőegységet egy empirikusan igazolható, összetéveszthetetlen, egyedi „szellem”-ben tárgyasítsam. Igyekszem távol tartani a feltevést a csupán heurisztikus értékkel rendelkező korszakterminológiák kizárólagos kötődéséről az irodalomtörténész nézőpontjához. A kézikönyv előkészítése során többször, többektől elhangzott: a 18. század kulcskérdés az egész vállalkozás szempontjából, mivel ez az időszak a kora újkor „beteljesítője” és egyben a modernség „előtörténete”.⁵

Definíciós kísérletek

A periodizáció az irodalomtörténet-írás egyik legnehezebb vállalkozása, a tan- és kézikönyvek egyik állandó problémája. Bármely korszakolási kísérlet tájékozási pontjainak kiválasztása szükségképpen értékelő jellegű. A nézőponttól való függés miatt, továbbá mivel számtalan eltérő és folyamatosan változó sajátosságot kell figyelembe venni, minden korszakolási kísérletben van valami bizonytalan. A többé-kevésbé autonóm elveken nyugvó stílus-, poétika-, szerkezet- vagy diskurzustörténeti

⁴ A „Spenót” periodizációs vitájának anyaga: Az irodalomtörténeti kézikönyvek szerkesztőségi dokumentumai és fennmaradt kéziratok. MTA BTK ITI Archívum, 20–2. Fond. Ugyanitt megtalálható a kézikönyvet előkészítő periodizációs vitákról Tolnai Gábor által készített összefoglaló „Jelentés” egy teljes és egy csonka példánya, 1954. március 23-i keltezéssel, az Irodalomtörténeti Főbizottság anyagából. A jelentés mutatja a periodizációs elképzelések korai stádiumát. Gyökeres szemléletváltást tükröző, igen jelentős különbségek figyelhetők meg ezen első tervezet és a megvalósult kötetek periodizációja között, mind a korszakelnevezések, mind az időhatárok tekintetében. A jelentés 18. századot érintő egyik megjegyzése szerint „Más álláspontot képvisel a felvilágosodás-kori irodalom kezdetében a régi, (1790) és mást a felvilágosodás reformkori munkaközösség. (1772)” A 2. sz. javaslat szerint „[a]z 1772, illetőleg 1790-es perióduskezdést meg kell vitatni előre elkészített referátum alapján, akár sajtóban, akár nyilvános vitán.” A 18. századi anyagrészrel kapcsolatos további dokumentum, mely érinti a periodizáció kérdését is: Benda Kálmán: Lektorai jelentés a Magyar Irodalomtörténeti Kézikönyv 1772–1825 közti részéről, 1964. MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Archívum, 20–2/29. Vö. Simon Zsuzsanna, A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig. Történetek és dokumentumok az MTA Irodalomtudományi Intézet évtizedeiből, Budapest, Nap Kiadó, 2011, 144, 164–165. Ez úton is megköszönöm Simon Zsuzsanna segítségét az archív anyagok hozzáférhetővé tételében.

⁵ Így pl. a 2013. június 18-án tartott kézikönyv-megbeszélésen.

korszakbeosztások képviselői rendszerint szemben állnak azokkal, akik az eszme-, a társadalom- vagy a politikatörténet eseményeit helyezik előtérbe. Minden korszakolás bizonyos mértékig eltakarja a lemaradásokat, gyorsulásokat, átfedéseket és regionális különbségeket; az „új” mibenléte egyetlen időszakban sem határozható meg általános érvénnyel.

A fenti állítások érvényét aláhúzza, egyben a további elméleti megfontolások kiindulópontjául szolgálhat „Az irodalomtörténet korszakolásáról” címmel az MTA Irodalomtörténeti Intézetében 1968. július 18-án rendezett vita alapjául szolgáló sokszorosított tanulmánygyűjtemény⁶ és a vitáról szóló beszámoló.⁷ A beszámoló szerint a vita három intézeti tervmunka előkészítése, a Kézikönyv tervezett új kiadása, a kelet-európai irodalmak összehasonlító kutatásának szervezett megindítása és az európai irodalmak történetének megírása keretébe illeszkedett. A vitaanyag első részében található Szili József „Adalékok az irodalomtörténeti korszakolás elméletéhez”, Hankiss Elemér „A világirodalom korszakolásának néhány gyakorlati kérdése” című és Kenyeres Zoltán „A magyar irodalom történetének periodizációs elveiről” c. referátuma. A szöveggyűjtemény-rész tartalmazza öt idegen nyelvű tanulmány, köztük Wellek és Warren „Theory of Literature” c. 1949-es könyve 1956-ban megjelent második kiadásából a korszakkal kapcsolatos részlet magyar fordítását, három összefoglalót az orosz, az angol és a német irodalom periodizációjáról (közülük egy fordítás) és öt magyar szerző dolgozatát a társtudományok periodizációs problémáiról. Az összeállítást bibliográfia zárja, melynek második része az irodalomtörténeti korszakolások tízféle típusa szerint tagolódik.⁸ Szili József referátumának több ponton átdolgozott változata 1989-ben,⁹ Kenyeres Zoltán referátuma 1969-ben jelent meg nyomtatásban.¹⁰

⁶ Az irodalomtörténet korszakolása. Tanulmányok és bibliográfia, szerk. Bor Kálmán, Tálasi István, Vujicsics D. Sztoján, Budapest, 1968, kézirat gyanánt, 231 lap. A vitaanyag egy példánya: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Archivum, Fond 23–2/1.

⁷ Rigó László, Az Irodalomtörténeti Intézet vitaülése az irodalomtörténeti korszakolásról, Irodalomtörténeti Közlemények, 72 (1968), 495–497.

⁸ A típusok: nemzedéki, társadalomtörténeti, irányzatok és mozgalmak szerinti, művelődés- és eszmetörténeti, stílustörténeti és nyelvi, tipológiai és ciklikus, evolucionista, pszichológiai, strukturalista, vegyes szempontú.

⁹ Szili József, Az irodalomtörténeti korszakolás = Az irodalomtörténet elmélete. Tanulmányok, I., szerk. Szili József, Budapest, Akadémiai, 1989, 315–377. Vö. továbbá: Szili József, Egyetemes korszakok az irodalomtörténetben, Literatura, 1 (1974), 5–14.

¹⁰ Kenyeres Zoltán, „A magyar irodalom történetének” periodizációs elveiről, Irodalomtörténet, 51 (1969), 40–60.

Az összeállítás fő tanulsága, hogy fellazult a korábban többé-kevésbé mereven elgondolt periódus-fogalom, hitelüket veszítették az egységes, zárt, tipológiailag és kronológiailag szűk határok közé szorított korszakok és a nekik megfelelő „organikus” fejlődéskoncepciók, s az egymást követő korszakok meghatározásának eltérő alapja lehet. Mind a korszakelvű, mind az áramlatelvű fejlődéskoncepció csupán hipotézis, s az irodalom „önelvű” korszakolásának abszolutizálása „abszurd eredményekhez vezet”.¹¹ A vitában az összegzés szerint nem alakult ki egységes álláspont a korszakolás alapelveit és módjait illetően. Vajda György Mihály a világos periódushatárokat gyakran elmosó ún. „dinamikus korszakolás” mellett érvelt, Sőtér István szerint a periodizáció elvének „antropológiai jellegűnek kellene lennie”, s „az egyetemes történethez igazodó kortudat-periódusokat” kellene kialakítani. Varjas Béla a magyar irodalom művelődéstörténeti szempontú periodizációja mellett foglalt állást, Bodnár György szerint a helyesen értelmezett önelvűség magában hordja a társadalmi, kultúrtörténeti szempontokat is. Szabolcsi Miklós az irodalmi irányzatok szerinti korszakolást támogatta, Pirnát Antal az irodalmi fejlődés autonómiájának relatív voltát hangsúlyozta. Baróti Dezső az antropológiai megközelítést részesítette előnyben, de a kortudat helyett a mentalitás-fogalmat ajánlotta alapul venni.¹²

A „korszak” fogalmával kapcsolatos nehézségek az újabb nemzetközi kutatások szerint a 18. században jelentek meg, amikor megfogalmazódtak az újkorral mint történeti korszakfogalommal és az újkor kezdetével kapcsolatos első reflexiók.¹³ A 18. századot már a kortársak a felvilágosodás századaként reflektálták, s Voltaire minőségileg is elkülönítette a megelőző századoktól. Reinhart Koselleck szerint ekkor ment végbe az újkort meghatározó fő kritériumok – a gyorsulás, a nyitott jövő és a *saecula* mint összefüggő időegységek jelölésére alkalmas, önálló történeti jelentéssel telítődött fogalom, továbbá az egyidejű események különböző idejűségének, a történeti perspektíva korhoz kötöttségének és az átmenet tapasztalatának – az egymásra vonatkoztatása.

¹¹ Szili, Az irodalomtörténeti korszakolás, i. m., 350, 371–373.

¹² Rigó, Az Irodalomtörténeti Intézet vitaülése, i. m.

¹³ Reinhart Koselleck, Das achtzehnte Jahrhundert als Beginn der Neuzeit = Epochenschwelle und Epochenbewusstsein, i. m., 269–282, itt: 270.

Az utóbbi huszonöt évben megjelent nemzetközi kézikönyvek „korszak”-definíciói igen változatosak. A Walther Killy főszerkesztésével jegyzett *Literatur Lexikon* „Epoche” szócikke például három jelentésréteget különíti el a fogalomnak: 1. egy jelentős következményekkel járó esemény időpontja, történeti folyamat kezdete; 2. ilyen események által határolt időszak; 3. változás, átalakulás.¹⁴ A *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft* meghatározása szerint a „korszak” az irodalomtörténet hosszabb-rövidebb időegysége, melyet egy adott irodalmi rendszer közös sajátosságai határoznak meg, és különítenek el az érintkező periódusoktól.¹⁵

Egyetértés látszik kibontakozni arról, hogy a korszakok az irodalomtörténet-írás elméleti konstrukciói, viszonylagos érvényű segédfogalmak. A korszakfogalmakat a különféle korszakolási kísérletek hozták létre, többnyire utólagos megfigyelés eredményeként. A „korszak” egy hosszabb vagy rövidebb időszak irodalmi jelenségeinek sajátosságaiból megalkotott absztrakció, amely bizonyos sajátosságokat „tipikus”-nak határoz meg, s ezzel egyszerre szegényíti és torzítja, illetőleg gazdagítja és pontosítja a megismerést.¹⁶

A korszakmegjelölések használata ebből következően magában foglalja a következő állításokat: 1. Egy korszak irodalmi szövegei közös sajátosságokat, közös normakészletet és normakezelést mutatnak. 2. A közös sajátosságoknak legalább egy része az adott korszakra jellemző, azaz a megelőző és a rákövetkező korszakra nem érvényes. 3. A korszakon belüli *közös sajátosságok* mennyisége nagyobb és jelentékenyebb, mint a megelőző és a rákövetkező korszakokkal szemben fennálló közös sajátosságoké. A korszakon belüli *eltérések* mennyisége kisebb és kevésbé jelentékeny, mint a megelőző és a rákövetkező korszakokkal szemben fennálló eltéréseké. 4. A diakron különbségek mellett mindig vannak szinkron egységek, melyek rövidebb-hosszabb időn át, a korszakhatárokon átnyúlva összekapcsolják az eltérő sajátosságokat.

¹⁴ Rainer Rosenberg, *Epoche = Literatur Lexikon*, hg. von Walther Killy, Bd. 13: Begriffe, Realien, Methoden, hg. von Volker Meid, Gütersloh, München, Bertelsmann, 1992, 228–230.

¹⁵ Michael Titzmann, *Epoche = Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, Bd. 1, gemeinsam mit Harald Fricke, Klaus Grubmüller und Jan-Dirk Müller hg. von Klaus Weimar, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1997, 476–480.

¹⁶ Szili, *Az irodalomtörténeti korszakolás*, i. m., 326.

Egy korszak meghatározása rendszerint az adott időszakban keletkezett irodalmi szövegek minőségileg és mennyiségileg reprezentatívnek tartott korpuszát jellemző vonások alapján történik. Ezt kiegészítheti – többek között – a kortársak önértelmezésének, a művek megjelenési idejének, a programatikus megnyilvánulásoknak, az irodalomkritikának, az eszme-, politika- és társadalomtörténet eseményeinek, továbbá más tényezők figyelembevétele. A korszakok irodalmi rendszere folyamatos mozgásban van; a változások mennyisége és intenzitása a posztulált korszakhatárok körül számottevően megnő. A korszakhatárok a múltat konstituáló jelek,¹⁷ a korszakhatárt jelölő évszámoknak legfeljebb szimbolikus érték tulajdonítható.

Minden korszakban számos különféle, nemegyszer egymással ellentétes irodalmi törekvés, irányzat él együtt, melyek kölcsönösen hatnak egymásra. Az új legitimitációja gyakran a régi segítségével történik. A történeti idő hermeneutikai elmélete csak korlátozott érvénnyel tudja kezelni a marginális részjelenségek domináns tényezőkké történő átalakulásának folyamatát. Egy-egy korszakon belül, sőt adott esetben a korszak-fogalom használata helyett is célszerűbb mozgásokról, folyamatokról és konkrét időhatárokról beszélni.

Egy korszak meghatározása mindig a hagyományhoz viszonyítva történik. A hagyomány Wilfried Barner szerint nem annak az összességnek, ami fennmaradt, hanem az, ami kiválasztódott, azaz szelekció eredménye.¹⁸ A hagyománnyal ellentétes fogalmak egyrészt az újítás, fejlődés, átalakulás, fordulat, másrészt a szerző, a mű és a befogadó egyedisége. Egy mű, amely pusztán hagyományos mintákra és normákra épül, lehet esztétikailag érdektelen; más, például tárgy-, befogadás- vagy eszmetörténeti szempontból viszont figyelmet érdemelhet. A saját nemzeti irodalmi hagyomány radikális tagadása és a lemaradás behozása lehet alapvető korszakkonstituáló tényező, mint például a német és a magyar irodalomban a 18. század utolsó harmadában. Ugyanakkor a kezdetben hagyománytagadó, normaszegő művek idővel maguk is hagyományképző tényezővé, egy új hagyomány részévé válnak; a radikálisan megtagadott hagyomány idővel ismét produktív erőként

¹⁷ Kulcsár-Szabó Zoltán, *Az olvasás lehetőségei*, Budapest, 1997, 18–19.

¹⁸ Wilfried Barner, *Über das Negieren von Tradition. Zur Typologie literaturprogrammatischer Epochenwenden in Deutschland = Epochenschwelle und Epochenbewusstsein*, i.m., 3–54, itt: 13–15.

léphet elő.¹⁹ A hagyomány nyílt, programszerű tagadásainál nehezebben ismerhetők fel a lassú, „lappangó” változások, elhúzódó fordulatok.

A korszak-fogalmak fő funkciói az irodalomtörténet-írásban az anglista Ansgar Nünning tipológiája szerint a következők: 1. az előfeltevések és tagoló elvek megvilágítása, tudatosítása; 2. kérdésfeltevések és hipotézisek megfogalmazása; 3. elhatárolás, megnevezés, leírás; 4. a tárgy szinkron és diakron strukturálása, a művek elhelyezése a történeti folyamatokban; 5. összehasonlítás; 6. történeti összefüggések érthetővé tétele.²⁰

A korszak-fogalom reflektált használatának fontos feltétele a tárgyalt művek kiválasztási elveinek és az alapul szolgáló irodalom-fogalom kritériumainak a pontos rögzítése. Az „anekdotikus elv” alkalmazása ezt nem igényli, ebből fakad az ilyen típusú irodalomtörténeti munkák erős szelektivitása és az olvasó jogos hiányérzete. A korszak-fogalom reflektált használatának feltétele az is, hogy kerüljük az irodalmi valóság „objektív” bemutatásának igényét, és elismerjük az állítások nézőponthoz kötöttségét, viszonylagosságát.

Az irodalomtörténeti periodizációs diskurzusban hasznos lehet néhány, jórészt az elmúlt évtizedek historiográfiájában megalkotott, részben metaforikus fogalom figyelembevétele. A „korszakküszöb” fogalmát Hans Blumenberg hozta létre a középkor és az újkor közti, mintegy két évszázadot átfogó érintkezések és átmeneti időszak jelölésére.²¹ Blumenberg szerint „kérdésfeltevéstől függően különböző korszakküszöbök állapíthatók meg, eltérő lemaradások és gyorsulások, melyek regionális és nemzetek közti időbeli eltolódással lépnek fel.” Fontos szempont az „előtte még nem” és az „utána már nem” minimális feltételeinek a rögzítése meghatározott szempontok szerint. Reinhart Koselleck dolgozta ki a 18. századról mint a modern világ kialakulásának időszakáról, az 1750 körüli

¹⁹ Barner, Über das Negieren, i.m., 42.

²⁰ Ansgar Nünning, Kanonisierung, Periodisierung und der Konstruktcharakter von Literaturgeschichten. Grundbegriffe und Prämissen theoriegeleiteter Literaturgeschichtsschreibung = Eine andere Geschichte der englischen Literatur. Epochen, Gattungen und Teilgebiete im Überblick, hg. von Ansgar Nünning, Trier, Wissenschaft-Verlag, 2004 (WVT-Handbücher zum literaturwissenschaftlichen Studium, 2), 1–24

²¹ Hans Blumenberg, Die Legitimität der Neuzeit, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1966, 9–142.

korszakváltásról és az 1750–1850 közti ún. „nyereg-idő”-ről szóló, mára erősen vitatottá vált elképzelést.²²

A „korszaktudat” ugyancsak Koselleck által megalkotott, a 18. század vonatkozásában többek által alkalmazott fogalma a kortársak fordulópont-tudatát emeli ki korszakgeneráló tényezőként, mely az újat a saját történeti horizontján ismeri fel.²³ A fogalom finomítására hozta létre Wilfried Barner a „korszakillúzió” terminust, melynek alapja „a megtapasztalt dolgok szükségszerűnek láttatott, perspektivikus összekapcsolása a kortársak által”.²⁴ A kortársak „korszaktudat”-a Barner szerint többnyire nem más, mint a tényszerűn és megtapasztalható felülemelkedő értelemadási kísérlet, történelemértelmező konstrukció, mely adott szükségletet elégít ki. A kortársak által posztulált korszakváltások, az irodalmi reformszándékok és programiratok önmagukban nem feltétlenül jelentik azok tényleges megvalósulását; az eredményt is mérlegelő kritikai vizsgálat tükrében sokszor csupán részleges érvényűnek, egyének vagy csoportok elképzeléseinek bizonyulnak.

A „horizont” Hans-Robert Jauß által körülírt fogalma nyitottságot, perspektivikusságot és felülvizsgálati lehetőséget foglal magában, egyben implicálja az ún. „beállítottságok” (Einstellungen) és azok összefüggéseinek, azaz a világhoz, önmagunkhoz és az időhöz való viszonyulások figyelembevételét.²⁵ Jauß szerint a „beállítottságok története” – a horizontszerkezet két- és többértelműségekkel szembeni nagyobb rugalmassága miatt – pontosabban képes megragadni az irodalomtörténeti folyamatok összetettségét a stílustörténeti alapú korszakfogalmaknál, mivel a rejtett jelenségeket nem iktatja ki az uralkodó formák javára, számot ad a folyamatok többirányú kiterjedéséről, és elősegíti az irodalmi gyakorlat különféle játéktereinek bemutatását. Jauß határozottan ellentmond Blumenberg tézisének, mely szerint „a korszakváltásoknak nincsenek tanúi”. Rousseau két, 1750-es és 1754-es nevezetes *Discours*-jára hivatkozva állítja, a

²² Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1979.

²³ Ld. pl. Iwan-Michelangelo D’Aprile – Winfried Siebers, *Das 18. Jahrhundert. Zeitalter der Aufklärung*, Berlin, Akademie Verlag, 2008 (Akademie Studienbücher Literaturwissenschaft), 16–17.

²⁴ Wilfried Barner, *Zum Problem der Epochenillusion = Epochenschwelle und Epochenbewusstsein*, i.m., 517–530.

²⁵ Hans Robert Jauß, *Der literarische Prozeß des Modernismus von Rousseau bis Adorno = Epochenschwelle und Epochenbewusstsein*, i.m., 243–268.

polgári felvilágosodás közepén van egy korszakküszöb, mely nem pusztán a visszatekintés során azonosítható. Jauß felhívja a figyelmet arra is, hogy az európai kultúra ún. csúcskorszakait a felvilágosodást megelőzően többé-kevésbé mindig az adott periódusok recepciója hozta létre.

A korszak-fogalomról lefolytatott elméleti viták hatása jól kimutatható az utóbbi húsz, huszonöt évben megjelent nemzeti irodalomtörténetekben. A korszakok egyszerű egymás mellé helyezése vagy szembeállítása ma már nem járható út. Több esélye van a megközelítésnek, mely szerint a korszakok, áramlatok és tendenciák újra meg újra egymásba érnek, áthatják és átfedik egymást, s gyakran megfigyelhető az eredetileg különböző időben keletkezett jelenségek egyidejűsége. Jórészt a korszak-fogalmakkal szembeni fenntartások eredményezték a „kora újkor” történeti makro-korszakot jelölő fogalmának időközben széleskörűen elfogadott irodalomtörténeti alkalmazását. Előnye, hogy több periódust fog át, ugyanakkor lehetővé teszi a belső tagolásokat és regionális változatok elkülönítését. Hátránya, hogy nem alakult ki egységes felfogás a „kora újkor” lezárásának idejéről, s számos opció lehetséges a 18. századon belül. Erősödik a törekvés, mely az ún átmeneti időszakokra vonatkozó elképzeléseket összekapcsolja a hosszabb időszakokkal a korszakelnevezésekben (pl. elő- vagy korai felvilágosodás). A szerző fogalmáról az 1960-as, 70-es években lefolytatott viták nyomán ma már megengedhetetlen leegyszerűsítésnek számít egy korszak megjelölése valamely reprezentív szerző nevével.

A kora újkor korszakproblémájának és belső tagolásának egyik vallás- és felekezettörténeti, politika-, társadalom- és művelődéstörténeti szempontokat egyaránt figyelembe vevő megközelítését hozta létre Hans-Georg Kemper az 1987–2002 között megjelent hatkötetes német költészettörténeti kézikönyvében.²⁶ Kemper nem él az irodalom- és műfajttörténetből adódó periodizáció lehetőségével: a „reformáció kora” és a „felvilágosodás” közti időszak, azaz az 1555/1563 és 1685 közti periódus jelölésére a hagyományos „ellenreformáció” helyett a „konfesszionizmus” és a „barokk” („barokk-misztika” és „barokk-humanizmus”) kifejezéseket használja; a periodizáció és a tárgyalás alapjául az irodalom elvilágiasodásának folyamata szolgál. A 18. századon belül a „felvilágosodás”

²⁶ Hans-Georg Kemper, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*, 6 Bde., Tübingen, Niemeyer, 1987–2002.

mellett a „pietizmus”, az „érzékenység” és a „Sturm und Drang” terminusokat emeli ki kötetcímként. Míg a Kemper által alkalmazott korszakmegjelöléseket a kutatás jórészt elfogadta, az „elvilágiasodás” fogalmának erőteljes hangsúlyozása éles kritikát váltott ki. A *Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur* első kötetének címe a középkorból az újkorba történt átmenetet tematizálja, s a 17. századot átfogó második kötet programszerűen nyitva hagyja a „barokk” periodizálását.²⁷ Az első kötet eredményesen használja a „longue durée” Fernand Braudel által kidolgozott fogalmát a hosszú távú folyamatok és struktúrák jelölésére, többek között az egyházi irodalomban végbement átalakulások megvilágítására. A Michel Prigent főszerkesztésében 2006-ban megjelent *Histoire de la France littéraire* három kötete szimbolikusan tekinthető fő- és az ezeket pontosító, többnyire századokat jelölő alcímeken látott napvilágot:²⁸ 1. *Naissances, Renaissances* (középkor–16. század); 2. *Classicismes* (17.–18. század); 3. *Modernités* (19.–20. század). Az 1. kötetben a négy nagy témakörön belül kettős, „középkor” és „reneszánsz” felosztás található, a 2. és 3. kötetben azonban csupán néhány, időbeli tagolást jelölő fejezetcím van a témakörökön belül. A 2. kötet fejezetcímei többször is használják a „metamorfózis” és „mutáció” fogalmakat a folyamatok jelölésére.

Míg a kora újkori német irodalom történetének 2008-ban megjelent, Kai Brenner-féle áttekintése tematizálja a „barokk” korszakolásának problémáit,²⁹ Andreas Keller ugyanezt a kort tárgyaló, azonos évben megjelent munkája nem használja ezt a fogalmat.³⁰ Klaus Garber szerint a „barokk” abban az esetben alkalmazható eredményesen korszakfogalomként, ha retorikai, poetológiai és műfaj történeti szempontok lépnek előtérbe, s szorosan összekapcsolódnak a vallási, felekezeti és társadalmi folyamatok vizsgálatával.³¹ A sor hosszan folytatható; a kora

²⁷ *Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, begründet von Rolf Grimminger, Bd. 1: Die Literatur im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit, hg. von Werner Röcke und Marina Münkler; Bd. 2: Die Literatur des 17. Jahrhunderts, hg. von Albert Meier, München, Wien, Carl Hanser, 2004, 1999.

²⁸ *Histoire de la France littéraire*, publ. sous la dir. de Michel Prigent, tome 1: Naissances, Renaissances. Moyen Âge–XVIe siècle, dir. par Frank Lestringant, Michel Zink, tome 2: Classicismes. XVIIe–XVIIIe siècle, dir. par Jean-Charles Darmon, Michel Delon, tome 3: Modernités. XIXe–XXe siècle, dir. par Patrick Berthier, Michel Jarrety, Paris, Quadrige / PUF, 2006.

²⁹ Kai Brenner, *Literatur der Frühen Neuzeit. Reformation – Späthumanismus – Barock*, Paderborn, Fink, 2008 (UTB Literaturwissenschaft elementar), 12.

³⁰ Andreas Keller, *Frühe Neuzeit. Das rhetorische Zeitalter*, Berlin, Akademie Verlag, 2008 (Akademie Studienbücher Literaturwissenschaft).

újkor periodizációjának 18. századot érintő része és annak szempontrendszere szinte minden kézikönyvben eltérő.

A „kora újkor” mint irodalomtörténeti korszakmegjelölés fenntarthatóságát és termékenységét befolyásolja, hogy az elválasztó és ellentétes tendenciák mellett bemutatásra kerüljön az is, ami összeköti ezt a közel háromszáz éves időszakot.³² Folyamatos átalakulása ellenére az egyik fő összekötő kapocs a retorika, az irodalom alapvetően retorikai meghatározottsága. Egy másik átfogó sajátosság a művészi, a tudományos és a pragmatikus formák szoros összefüggése, átjárhatósága. A harmadik közös vonás a szerzők két- és többnyelvűsége, a latin és az anyanyelvű irodalmak együttélése, kölcsönhatása. A retorikai írásmód felszámolása, az irodalom mint autonóm szféra elkülönülése, az irodalmi intézményrendszer és a szerzőség társadalmi státuszának megváltozása, valamint az anyanyelvű irodalom kizárólagossá válása jelzi a 18. század második felében a kora újkor mint irodalomtörténeti korszak végét.

Felvilágosodás

³¹ Klaus Garber, Barock = Fischer Lexikon Literatur, Bd. 1, hg. von Ulfert Ricklefs, Frankfurt/M., Fischer Taschenbuch Verlag, 1996, 190–249, itt: 195.

³² Gerhard Sauder, Frühe Neuzeit – frühe Aufklärung: Epochenprobleme = Epoche und Projekt. Perspektiven der Aufklärungsforschung, hg. von Stefanie Stockhorst, Göttingen, Wallstein, 2013, 25–46, itt: 43.

A felvilágosodás az európai irodalomtörténet-írásban az egyik legrészletesebben kidolgozott, különösen nagy integratív erejű, változatos tartalmú koncepció. A „felvilágosodás kora” a maga sokarcúságával számos új módszertani kezdeményezés kísérleti terepének bizonyult az utóbbi évtizedekben. Ezzel egy időben felerősödött a „felvilágosodás”-sal mint eszmetörténeti jelenséggel és korszakfogalommal szembeni bizalmatlanság.³³ Elfogadottá vált a felismerés, hogy „a” felvilágosodás helyett a jelentős regionális különbségek és időbeli eltolódások miatt helyesebb felvilágosodásokról beszélni. A történetfilozófiai elképzeléssel, mely szerint a felvilágosodás „az újkor befejezetlen projektje”, szemben áll a felfogás, mely szerint történetileg többé-kevésbé jól körülhatárolható, kb. 1650 és 1800 közé datálható, lezárt folyamatról van szó.

³³ Ld. pl. Daniel Fulda – Sandra Kerschbaumer, Kulturmuster der Aufklärung. Ein neues Heuristikum in der Diskussion, *Das achtzehnte Jahrhundert*, 35 (2011), 145–153; Roland Kanz – Johannes Süßmann, Quo vadis Aufklärungsforschung? Eindrücke vom 13th International Congress for Eighteenth Century Studies 25.–29. Juli 2011 in Graz, *Das achtzehnte Jahrhundert*, 36 (2012), 8–15; Die Sachen der Aufklärung. Beiträge zur DGEJ-Jahrestagung 2010 in Halle a.d. Saale, hg. von Frauke Berndt, Daniel Fulda, Hamburg, Meiner, 2012; Daniel Fulda: Gab es die Aufklärung? Einige geschichtstheoretische, begriffsgeschichtliche und schließlich programmatische Überlegungen anlässlich einer neuerlichen Kritik an unseren Epochenbegriffen, *Das achtzehnte Jahrhundert*, 37 (2013), 11–25; Bilan et perspective. Des recherches dix-huitièmistes aujourd’hui, *Dix-huitième siècle*, 46 (2014), 9–376 (tematikus szám).

A felvilágosodás-kutatás módszertanilag, tematikusan és szemléletileg egyaránt rendkívül tagolt terület, számos folyóirattal, könyvsorozattal, kézikönyvvel³⁴ és intézménnyel, párhuzamosan a 18. század egészét tematizáló nemzetközi folyóiratokkal, sorozatokkal. Az utóbbi évtizedekben a hangsúlyok a szűk társadalomtörténeti megközelítésről áttevődtek a mentalitás-, diskurzus- és intézménytörténeti összefüggésekre. Az irodalomban, a művészetekben és a tudományokban a 18. században létrehozott önértelmezéseket az újabb kutatások nem hozzák közvetlen összefüggésbe a polgári társadalom keletkezésével, s egyre nagyobb teret nyer a funkcionális differenciálódás modellje.³⁵ A monolit felvilágosodás koncepciója az ezzel járó irodalomtörténeti le- és felértékelések sorával együtt mára a múlté. A kutatások tematikája jóval tágabb, módszertana változatosabb a korszakot érintő irodalomtörténeti kutatásokénál, részben azonban érintkezik azokkal; a felvilágosodás-kutatásnak alig van olyan kérdése, melynek ne lenne valamilyen irodalmi vonatkozása.³⁶ Erősödik a meggyőződés, hogy a korszak egységéről folytatott régebbi és újabb viták helyett nagymennyiségű új forrás módszeres feltárására és a különböző megközelítések együttes alkalmazására van szükség a továbblépéshez a periodizáció kérdésében. Szembetűnő, hogy a nemzetközi kutatásokból lényegében hiányzik a magyar felvilágosodás saját profilja, s csak az utóbi időben tapasztalható némi változás e területen.³⁷

Míg a felvilágosodás külső és belső periodizációjával, intézményeivel, nemzeti változataival, valamint a 18. század közepén kezdődő szakasz sajátosságaival hatalmas mennyiségű szakirodalom foglalkozik, a korai felvilágosodást, annak fogalmát és a felvilágosodás előzményeit az európai irodalomban jóval kevesebb szakmunka vizsgálta.³⁸ Az országok és a diszciplinák között jelentős különbségek vannak a korai szakasz kezdeteinek (1650–1680),

³⁴ Ld. pl. Handbuch Europäische Aufklärung, hg. von Heinz Thoma, Stuttgart, Weimar, J.B. Metzler, 2015.

³⁵ Ld. pl. Siegfried J. Schmidt, Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1989.

³⁶ Ld. pl. Aufklärung. Stationen – Konflikte – Prozesse. Festgabe für Jörn Garber zum 60. Geburtstag, hg. von Wilhelm Kühlmann, Ulrich Kronauer, Eutin, Lumpeter und Lasel, 2007.

³⁷ Ld. pl. Orsolya Szakály, Enlightened self-interest: the development of an entrepreneurial culture within the Hungarian elite = Peripheries of the Enlightenment, ed. by Richard Butterwick, Simon Davies, Gabriel Sánchez Espinosa, Oxford, Voltaire Foundation, 2008.

³⁸ Stefanie Stockhorst, Aufklärung – Epoche, Projekt und Forschungsaufgabe = Epoche und Projekt, i.m., 7–23.

befejezésének (1720–1750) és az ún. „előzmények” időbeli meghatározásában. Vitatott az is, hogy irodalomtörténeti szempontból mire alapozható az ún. „hosszú felvilágosodás” belső tagolása. Másfelől egyetértés látszik kialakulni abban, hogy a korai felvilágosodás az irodalomban sem koherens folyamat, nincs éles szakítás a hagyományokkal, hosszú időn át meghatározó elvként működik a használni akarás, s ekkor jelennek meg a mérsékelt társadalomkritika, a gáláns viselkedés és antropológia új irodalmi kifejezésformái. A radikális felvilágosodás modellje a különböző európai régiók irodalom- és eszmetörténetében csak jelentős megszorításokkal, nagy körültekintéssel adaptálható.³⁹

Az újabb politika- és jogtörténeti kutatások módosították a felvilágosodás mint eszmetörténeti korszak kezdetére vonatkozó korábbi elképzeléseket. A Koselleck-féle „nyereg-idő” koncepciót a német kutatásban felváltotta az elképzelés, hogy az antropológiai megalapozású világi természetjog 17. század második felében végbement kialakulása az az újítás, amely elindította a különféle területeken, így az irodalomban az 1700 körüli és utáni évtizedekben bekövetkezett változásokat.⁴⁰ Az egyik fontos változás, hogy a kor irodalmi szövegeiben növekvő szerepet kapnak a társadalmi rend, a társadalmi viselkedés szabályrendszere, a társiasság normái, az ember társadalmi önértelmezésének és azonosságának kérdései. Az érzékenység és az esztétikai nevelés koncepciói is e magatartási minták közelében jönnek létre a század második felében. Az ún. radikális felvilágosodással kapcsolatos eszme- és irodalomtörténeti kutatások is visszavezetnek a 17. századba: ekkor jelenik meg a vallás és a filozófia szétválasztása, a bibliai szövegek hitelességének kétségbevonása és az uralkodó tudásrendszerek megkérdőjelezése. A vallási diskurzus a tudós kultúra és a laikus elképzelések egyik fő ütközőpontjává válik.

Az 1990-es évek közepén jelent meg a német kutatásban az 1750-es, 60-as években végbement „antropológiai fordulat”-ra vonatkozó elképzelés.⁴¹ Ennek lényege, hogy a jelzett időszak irodalmában – az esztétikai gondolkodás megjelenésével egy időben – előtérbe léptek a tapasztalati lélektan kérdései, s az

³⁹ Concepts of (radical) Enlightenment. Jonathan Israel in Discussion, hg. von Frank Grunert, Halle (Saale), Mitteldeutscher Verlag, 2014 (Kleine Schriften des IZEA, 5).

⁴⁰ Friedrich Vollhardt, Gotthold Ephraim Lessing. Epoche und Werk, Göttingen, Wallstein, 2018, 11–12.

⁴¹ Carsten Zelle, Anthropologie: Literatur – Wissen – Wissenschaft. Aussichten einer „literarischen Anthropologie der Aufklärung = Epoche und Projekt, i.m., 285–302.

„egész ember”, az ember testi-lelki, társadalmi és kulturális meghatározottsága lépett az irodalmi és tudományos érdeklődés előterébe. Az irodalmi antropológia paradigmája figyelemre méltó eredményeket hozott az emberrel kapcsolatos 18. századi tudás irodalmi ábrázolásának, a „tudás poétikájának” és a természettudományos próza esztétikai alakzatainak feltárásában, s hozzájárult a klasszicizmus és általában az esztétikai gondolkodás európai elterjedésének jobb megértéséhez. A kérdés, hogy ebből a szempontból mennyiben beszélhetünk valódi fordulatról a század második felének irodalmi folyamataiban, továbbra is nyitott; az ezzel kapcsolatos hazai vizsgálatok éppen csak elkezdődtek.⁴²

Mátrai László több mint fél évszázada leírt figyelmeztetése, mely szerint „[a] magyar felvilágosodás kutatásában [...] ne ’európai felvilágosodásról’ vagy felvilágosodásról általában beszéljünk, hanem mindig *a konkrét jelenség történetileg rögzített, hiteles mibenlétéről*” [kiemelés T. G.], ma is megfontolandó.⁴³ Mátrai emlékeztetett arra is, hogy a materializmus a felvilágosodás egyik, de nem döntő ismertetőjegye. „[H]elytelen volna a francia felvilágosodást idealizálnunk oly módon, hogy a másutt létrejövő hasonló mozgalmakat ne tekinthetnők – mutatis mutandis – ugyancsak felvilágosodásnak. [...] [A] többi nép felvilágosodása – igen változatos módon – csak részben közelíti meg a francia felvilágosodás következetességét [...]”.

A fenti állítás helyeségének megerősítésére egy személyes példát idézek. Eddigi kutatásaim során igyekeztem mértéktartóan használni a „felvilágosodás” fogalmát, egyszer azonban mégis kivívtam egy másik időszakkal foglalkozó, nagyra becsült kollégám egyet nem értését. Hopp Lajos és mások korábbi eredményeivel, meg a saját kutatásaimmal egybehangzóan kétszer is a korai felvilágosodás magyarországi irodalma egyik első, és művészileg legjelentősebb képviselőjének neveztem Mikes Kelement.⁴⁴ Egy-két évvel később említett kollégám angol nyelvű tanulmányban hasonlította össze Voltaire híres filozofikus költeményét a lisszaboni földrengésről Mikes 198. levelének ezzel kapcsolatos rövid híradásával, s határozott

⁴² Ld. pl. Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Budapest, Universitas, 2009.

⁴³ Mátrai László, *A magyar felvilágosodás kutatásának néhány filozófiai problémája* (1954) = Uő., *A kultúra történetisége*, Budapest, Gondolat, 1977, 56–66, itt: 62–63.

⁴⁴ Tüskés Gábor, *Mikes-problémák, Irodalomtörténeti Közlemények*, 114 (2010), 291–314, itt: 291; Uő., *Az új Mikes-kutatásokról, Magyar Tudomány*, 172 (211), 299–303, itt: 299.

ellenvéleményét fejezte ki a végkövetkeztetésben: „Unlike Voltaire, Mikes does not represent the Enlightenment”.⁴⁵ A Jób könyvének Isten büntetésével kapcsolatos egyik részletét (1,18–22) a két szöveg lehetséges közös archetípusaként használó érvelés szerint míg Voltaire számára a katasztrófa lehetőséget ad az isteni mindenhatóság megkérdőjelezésére, és tanúsítja az ember alapvető kiszolgáltatottságát, bibiai gyökerű vallásossága, a földrengést Isten igazságos büntetésének tekintő és az ő akaratában megnyugvó felfogása szerint Mikes 17. századi alak. „But – és itt meglepő fordulat következik az értelmezésben – he can be seen as much more ahead of his time, as a predecessor of our own age, as an early advocate of facing any disaster without the complacent self-deception that would assume that we would run the universe better.” Azaz Mikes mégis megelőzte korát, s a mi korunk egyik elődének tekinthető; egyszerre 17. századi és modern figura, de *nem* a felvilágosodás képviselője.

A kérdésről folytatott baráti eszmecserénkben annak idején egyrészt azzal érveltem, hogy aránytalan összevetni a francia és a magyar szerzőt a két mű alapján. A jóval fejletlenebb történelmi, társadalmi és kulturális viszonyok, továbbá a száműzetés körülményei miatt Mikestől nem várható el a francia felvilágosodás meghatározó személyiségének felfogásával megegyező szemlélet. Mikesnek nem Voltaire az elsődleges kontextusa, még akkor sem, ha vannak közös témáik, hanem sokkal inkább például Apor Péter, Forgách Simon, II. Rákóczi Ferenc, Bél Mátyás, Maróthi György, Hermányi Dienes József, Faludi Ferenc és mások. Másfelől ha megnézzük, hogy hányféle viszonyulás volt lehetséges a lisszaboni földrengéshez és a theodicea problémájához a korabeli Európában, az irodalmi megnyilatkozások zavarba ejtő sokféleségére, különféle átmenetekre, a részletek más-más hangsúlyaira bukkanunk, a deizmuson és a keresztény teológián belül és kívül egyaránt.⁴⁶ Az

⁴⁵ Péter Dávidházi, A Tribute to the Great Code. Voltaire’s Lisbon Poem, Mikes’s Letter CXCVIII and the Book of Job = Northrop Frye 100: A Danubian Pestpective, ed. by Sára Tóth, Tibor Fabiny, János Kenyeres, Péter Pásztor, Budapest, KGRE–L’Harmattan, 2014 (Károli Könyvek), 109–139, itt: 132–135.

⁴⁶ Horst Günther, Das Erdbeben von Lissabon und die Erschütterung des aufgeklärten Europa, Frankfurt/M., Fischer Taschenbuch-Verlag, 2005; Uő., Das Erdbeben von Lissabon: wie die Natur die Welt ins Wanken brachte – von Religion, Kommerz und Optimismus, der Stimme Gottes und der sanften Empfindung des Daseins, Wiesbaden, Corso, 2016; Das Erdbeben von Lissabon und der Katastrophendiskurs im 18. Jahrhundert, hg. von Gerhard Lauer, Thorsten Unger, Göttingen, Wallstein, 2008; Christoph Daniel Weber, Vom Gottesgericht zur verhängnisvollen Natur. Darstellung und Bewältigung von Naturkatastrophen im 18. Jahrhundert, Hamburg, Meiner, 2015.

esemény Voltaire-nél és másoknál valóban a leibnizi theodicea összeomlását eredményezte, de ez korántsem tekinthető általánosnak, s Voltaire verse maga is több, egymástól eltérő szemléletű reflexiót eredményezett (ld. pl. Rousseau, Gottsched, Uz, Schubart). Zolnai Béla hívta fel a figyelmet arra, hogy érdemes lenne módszeresen feltárni a theodicea kérdésének magyarországi irodalmát;⁴⁷ ez is hozzátartozik a Mikes-levél kontextusához.

Végül azzal érveltem, a felvilágosodás semmiképp sem egyszerűsíthető le a szabadgondolkodásra, a voltaire-izmusra és az *Encyclopédie* szellemére. Mikes világ felé fordulása, történeti-kritikai gondolkodása, a hamis morál elleni lázadás, a társadalmi ellentmondások bírálata, a klérus- és egyházkritika, a libertinus érintettség, a mélyebb vallási-teológiai problémák iránti érzéketlenség, tovább az, hogy hite az isteni előrelátásban nem mentes a kételytől, mind arra utal, hogy alakja jól elhelyezhető a korai felvilágosodás európai összefüggéseiben. Vitapartnerem bonmot-ját variálva, nem vagyok teljesen biztos abban, ha Mikes és Voltaire személyesen találkozott volna, nem értették volna meg egymást. Diderot 1762. szeptember 29-én Voltaire-hez intézett levelében megfogalmazott önjellemzésével azonban, mely szerint „Notre devise est : sans quartier pour les superstitieux, pour les fanatiques, pour les ignorants, pour les fous, pour les méchants, et pour les tyrans [...]”,⁴⁸ (Jelmondatunk: nincs kegyelem a babonásoknak, a fanatikuskoknak és a tudatlanoknak, nem szívelem a bolondokat, a hitványakat és a zsarnokokat), feltehetően Mikes is azonosulni tudott volna. Ma ehhez annyit teszek hozzá, Mikes valóban nem felel meg a „felvilágosítók” francia mintára megrajzolt ideális képének, s kérdés, a magyar felvilágosodásnak van-e ilyen típusú kollektív azonossága. Mindezt azért idéztem fel, hogy érzékeltessem: a szerzők és művek korszakhoz rendelésével rendkívül óvatosan kell bánnunk, különösen egy olyan összetett fogalom, mint a felvilágosodás esetében.

A XVIII. századi Osztály és a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által „Felvilágosodás, Erdély” címmel 2006-ban rendezett konferencia „A felvilágosodás határai és határtalansága” c. nyitó

⁴⁷ Zolnai Béla, Magyar janzenisták, I–II, Minerva, 3 (1924), 66–97, 4 (1925), 10–40, 129–164, itt: 37–39.

⁴⁸ Diderot, Œuvres complètes, éd. par Jean Assézat, vol. XIX, Correspondance, 2, Paris, Garnier, 1876, 464.

előadásában Margócsy István revízió alá vonja a „magyar felvilágosodás irodalma” és a „felvilágosodás kora” fogalmakat.⁴⁹ Állást foglal az egész korszak irodalmiságának egységes beállításával, megítélésével és értékelésével szemben, s megfogalmazza a feltételezést: „alighanem épp e korszak (vagyis a XVIII–XIX. század fordulóját keretező 50–70 év) az a magyar irodalomtörténetben, melynek megrajzolásához ma a legtöbb általánosító, szintetizáló koordinátákat megadó eszmetörténeti-irodalmi kategória [...] hiányzik”, beleértve az időhatárok kérdését. Következtetése szerint „[a] felvilágosodás szintetizáló kategóriája [...] mint magyarországi kultúrtörténeti korszakalkotó elv, [...] mint nagy narratíva-szervező principium, [...] nem működtethető tovább”. „[A] felvilágosodás kora [...] talán úgy lenne átfogalmazható[,] mint néhány, az európai felvilágosodás eszmei hatása alatt álló gondolkodói és írói tendenciának, valamint sok, a felvilágosodás által alig vagy egyáltalán nem érintett, de irodalmilag mégis ható és továbbható tendenciának vitázó, összhangzó, szétforgó összjátéka”. Még ennél is radikálisabb következtetésre jut Hegedüs Béla „Mikor mi a felvilágosodás az irodalomtörténeti kézikönyvek szerint?” c., 2007-ben megjelent tanulmányában.⁵⁰ Mint írja: „Túl sok mindent, olykor egymásnak ellentmondó dolgokat jelenthetett a felvilágosodás fogalma az elmúlt évszázadban. S ez csak egy ok, amiért nem tartom alkalmasnak arra, hogy egy új irodalomtörténeti összefoglalásban irodalomtörténeti korszakot jelöljön.”

Ugyanilyen irányba mutatnak Szilágyi Márton „Vallás, felvilágosodás, irodalom” címen 2009-ben közreadott megfontolásai.⁵¹ Diagnózisa szerint „a valóban a felvilágosodás korszakára és mibenlétére kíváncsi történeti és irodalomtörténeti kutatás az utóbbi időben az egységes korszakfogalom fönntartása helyett a fogalom széttördelését végzi el egyre határozottabban, felekezeti, regionális s egyéb változatokat mutatván fel.” Szilágyi hiányolja a „laicizálódás” fogalmának gondos fogalomtörténeti elemzését, s Dávidházi Péterrel egyetértve megkérdőjelezi annak

⁴⁹ Margócsy István, A felvilágosodás határai és határtalansága (Kételyek és tézisek az irodalomtörténet historiográfiáját illetően = Felvilágosodás, Erdély. A 2006. október 12–14-i kolozsvári tudományos tanácskozás tanulmányai, szerk. Egyed Emese, Biró Annamária, Demeter Zsuzsa, Kovács Eszter, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2007 (Erdélyi Múzeum 2007/3–4), 6–14, itt: 13–14; vö. Tüskés Gábor, A konferencia-kötet elé = Felvilágosodás, Erdély, i.m., 3–5.

⁵⁰ Hegedüs Béla, Mikor mi a felvilágosodás az irodalomtörténeti kézikönyvek szerint? Irodalomtörténet, 38 (2007), 536–544, itt: 544.

⁵¹ Szilágyi Márton, Vallás, felvilágosodás, irodalom. Kételyek és megfontolások, Korunk, 2009/10, 12–19.

irodalomtörténeti érvényességét. Ösztönzi a rákérdezést a „laicizálódás”- hipotézis teherbírására, felhívja a figyelmet az esztétikai értelemben szűkített irodalomfelfogással kapcsolatos veszélyeire, és sürgeti a problémák induktív módon történő megközelítését.

A 2015-ös szegedi Rebakucs-konferencia előadói az 1650–1750 közti száz évben kutatták a felvilágosodás eszme- és irodalomtörténeti előzményeit.⁵² Nyitó előadásának írott változatában Boros Gábor úgy fogalmazott, a felvilágosodás „megkövült (filozófia)történeti metafora”, mely „[p]eriodizációs elvként csak akkor működhet, ha valamely partikuláris értelemben vett tudás, tudásfajta hivatkozásaként tekintjük, más tudásfajták kibontakozásával szemben. Ha történelmi megvalósulásában tekintjük, akkor ezt a partikularitást a *pusztán az emberre, az ember hatalmában álló körülményekre, dolgokra* [kiemelés az eredetiben, T.G.] való reflexió egyoldalú felfokozódásával azonosíthatjuk.”⁵³

A 18. század periodizációjának újabb hazai kísérletei

A 18. századi irodalom periodizációjának kérdésében az 1964–1966 között megjelent kézikönyv kritikai visszhangjának korszakolásra vonatkozó részéből,⁵⁴ Kenyeres Zoltán ezt összegző és továbbgondoló dolgozatából,⁵⁵ valamint Szauder József 1969-es programtanulmányából és annak vitájából érdemes kiindulni.⁵⁶ Kenyeres Zoltán, Bán Imre és Nemeskürty István egyaránt az ún. „ölelkező korszakhatárok”, az „összefonódó (dialektikus) korszakolás” alkalmazása mellett foglalt állást, Bán Imre a Bessenyeivel kezdett negyedszázadra hivatkozva.⁵⁷ Bán javaslata szerint a „barokk” 1790-ig, a „felvilágosodás és klasszicizmus” 1740-től 1830-ig tárgyalandó.

⁵² A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750), szerk. Balázs Mihály, Bartók István, Szeged, SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016.

⁵³ Boros Gábor, „Felvilágosodás”, „előzmény”. Elmélkedés a megkövült (filozófia)történeti metaforák felpuhításáról = A felvilágosodás előzményei, i. m., 1321, itt: 15.

⁵⁴ A magyar irodalom történetének periodizációs elveiről, Irodalomtörténet, 51 (1969), 347–376. A kézikönyv köteteit történészek is megvitatták: Tarnai Andor – Rigó László – Varga Rózsa, Történészek vitaülései az irodalomtörténeti kézikönyv hat kötetéről, Irodalomtörténeti Közlemények, 71 (1967), 366–380.

⁵⁵ Kenyeres, „A magyar irodalom történetének”, i. m.

⁵⁶ Szauder József, A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai, Irodalomtörténeti Közlemények, 73 (1969), 131–156 (hozzászólások: 156–175); Uő., Az estve és az álom. Felvilágosodás és klasszicizmus, Budapest, Szépirodalmi, 1970, 5–56.

⁵⁷ Kenyeres, „A magyar irodalom történetének”, i. m., 45; A magyar irodalom történetének periodizációs elveiről, i. m., 358, 360, 362.

Tarnai Andor, Bán Imre, Szauder József és Esze Tamás kutatásaira hivatkozva Kenyeres javasolta, „hogymódosítani kell az 1772-es határ szemléletét.” Felvetette azt is, „talán gyümölcsöző lenne [...] 1730 és 1750 között kijelölni a korszakhatárt, ahonnan lassan elindul a nemzeti megújulás eszméje s irodalma, 1772 után megélnkül s elérkezik az 1790-es évekig, innen gördül tovább a romantika kezdetével jelentkező szemléleti változásig, 1815–20-ig [...]”.⁵⁸

V. Windisch Éva a kézikönyv 2. kötetének bírálatában nem tartotta meggyőzőnek az 1690–1740 közti szakasz egységét. Javasolta a felső korszakhatár visszatolását 1720-ra, s felvetette, hogy egy ilyen lépés maga után vonhatja az 1772-es korszakhatár módosítását is.⁵⁹ Bán Imre szerint azonban „semmit sem nyerünk [...], ha a korhatárt 1720-ra tesszük”; „[ú]gy látszik, az 1772-es korszakhatár is ’kiszolgált’ már [...]”.⁶⁰ A 4. kötet bírálatában Szauder József egy olyan periodizáció mellett érvelt, „mely az 1740-es, 50-es évektől kb. 1830-ig tartó felvilágosodás és klasszicizmus, majd az 1810-es évek végén megjelenő, de inkább csak 1830-tól kibontakozó romantika stílustörténeti korszakában fogná át az idetartozó irodalmi jelenségeket [...]”.⁶¹

Körültekintő érvek nyomán, Tarnai Andor és mások kutatásaira hivatkozva 1969-es tanulmányában Szauder határozottan bírálta a 18. századi „kétféle magyar irodalom”-fölfogást és szemléletbeli kettősséget. Amellett érvelt, hogy nem az 1772-es korszakhatárt, hanem a „szemléletet kell módosítani”. Mint írta, „[a] harc a felvilágosodással jóval korábban indul el, mint 1770 körül és után, [...] a barokk viszont [...] 1772 után sem szűnik meg”. „1772 nem éles határvonal, hanem oly korszakforduló jele, melyen túl nem változik meg egyhamar a folyamat [...]”.⁶² A felvilágosodás fogalma kapcsán nélkülözhetetlennek nevezte a magyar helyzet sajátosságaival jobban számoló összehasonlító kutatásokat. A korstílus, stílusrány terminusok és a felvilágosodás kapcsolatát elemezve nemzetközi példák nyomán a „többféle klasszicizmus” koncepció mellett foglalt állást. Hozzászólásában Kosáry

⁵⁸ Kenyeres, „A magyar irodalom történetének”, i. m., 49, 51–52.

⁵⁹ V. Windisch Éva, A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig, Irodalomtörténeti Közlemények, 70 (1966), 220–226, itt: 222.

⁶⁰ A magyar irodalom történetének periodizációs elveiről, i. m., 357–358.

⁶¹ Szauder József, A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig, Irodalomtörténeti Közlemények, 70 (1966), 462–467, itt: 467.

⁶² Szauder, Az estve és az álom, i. m., 25–26, 22.

Domokos helyeselte, hogy a 18. századot az irodalomban is „a fokozatos fejlődés, a folyamatosság időszakának tekintjük”; az „új” szerinte „valahol az 1760-as évek közepén jelentkezik”, a felvilágosodás „az 1760-as évek közepe táján indul.”⁶³ Hopp Lajos Barta Jánosnál együtt kételyét fejezte ki „azzal a hamis látszattal szemben, mintha 1772-ön innen és túl két egészen külön világ volna”. Kiemelte, Szauder „[a]z 1772-es korszakhatárhoz fűződő, a fejlődési folyamatot [...] mesterségesen kettévágó, az ismeretlenség homályában hagyott [...] előzményeket alábecsülő szemlélet módosítására ösztönöz”.⁶⁴

Az 1772-es korszakhatár részletes historiográfiai elemzését Mezei Márta végezte el.⁶⁵ Felhívta a figyelmet arra, hogy a hatkötetes irodalomtörténet 3. kötetében 1772 korszakhatár maradt ugyan, de az 1968-as periodizációs vitában „fölmerültek a korszakhatárt módosító érvek: az 1740-es, 60-as évek, illetve az 1790-es esztendők jelentőségét hangsúlyozták.” Amellett érvelt, hogy „Bessenyei fellépésének kezdete 1772-ben [...] *szimbóluma* (kiemelés az eredetiben) [lehet] az 1770-es években beálló változásoknak.” Fontos következtetése, hogy „egy korszakot megismerni csak a maga konkrét adottságai szerint lehet, a fejlődés ellentmondásos fázisaiban.”

Szauder tanulmánya után tíz évvel, 1979-ben jelent meg Bíró Ferenc „A felvilágosodáskori magyar irodalom értelmezéséhez” című, ugyancsak programadónak tekinthető dolgozata, mely két alfejezetben foglalkozik a periodizáció és az ún. Kazinczy-kor kérdéseivel.⁶⁶ Bíró arra hívja fel a figyelmet, hogy az újabb kutatások tükrében „Bessenyei (és íróbarátainak) működése az 1770-es években nem csupán kezdete, előképe a későbbi kibontakozásnak, hanem maga is eredmény és bizonyos előzmények beérése”. „Az 1772-es korszakhatár kijelölése így éppen azt takarja el, ami [...] fellépésének igazi jelentősége, [...] a felvilágosodás terjedésének magyarországi útján jelent új szakaszt, új fázist az elvilágiasodásnak a századközep táján megindult lassú folyamatában.” „[E] tagolással a reformkort

⁶³ Kosáry Domokos hozzászólása, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 73 (1969), 159–161, itt: 160.

⁶⁴ Hopp Lajos hozzászólása, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 73 (1969), 161–163, itt: 162; Barta János hozzászólása, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 73 (1969), 173–174.

⁶⁵ Mezei Márta, *Periodizáció és korszemlélet. 1772 értékelésének története = Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok*, szerk. Szauder József – Tarnai Andor, Budapest, Akadémiai, 1974, 143–175, itt: 173–175.

⁶⁶ Bíró Ferenc, *A felvilágosodáskori magyar irodalom értelmezéséhez*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 83 (1979), 316–328.

jellemző minőség vetül vissza s takarja el a felvilágosodás saját minőségét. Így alakult e korszak a közvélekedésben 'előtörténetté,'[...]". Bíró szerint „[a] felvilágosodáskori magyar irodalom [...] meglehetősen elmosódó kontúrokkal bontakozik elő a későbarokk világból, és ugyancsak elmosódnak határvonalai a következő időszak, a romantikába való átmenet idején is”. Bessenyei megjelenésére és Kisfaludy Károly 1810-es évek végén történt fellépésére utalva megjegyzi, „helyesebb, ha mind a két esetben fokozatos átmenetről beszélünk”. „A [...] magyar felvilágosodás korának kulturális és irodalmi fejlődésében tehát nem a külső határvonalak tűnnek elsősorban elő, inkább két belső cezúra [...]: 1780 körül az egyik, a századforduló táján pedig a másik.” A Kazinczy-kor „alapvető tendenciája [...] az elvilágiasodás volt, s ebből a szempontból [...] egyenesen a felvilágosodáskori eszmei fejlődés tetőzésének tekinthető.”

1980-ban megjelent művelődéstörténeti szintézisében Kosáry Domokos – a Szauder-tanulmány vitájában kifejtett álláspontjának megfelelően – 1765 táján két részre osztva tárgyalja a 18. századot, pontosabban annak 1711 és 1790 közé eső időszakát.⁶⁷ Alapvetően fejlődéstörténetként rekonstruálja a kor jelenségeit; a szerzőket és műveket aszerint értékeli, hogy elérték vagy meghaladták-e a mércéül választott szintet. A társadalom viszonyát az új eszmékhez a különböző rétegek helyzetéből és érdekeiből kiindulva, a felvilágosodás francia és német modelljéhez viszonyítva határozza meg. A kötet bírálatában Tarnai Andor úgy foglalt állást, hogy „a könyvből kivehető tényleges gyakorlat ellentmond mind az 1765-ös, mind az 1790-es korszakhatárnak”, s kezdőpontnak 1690 tája, belső időhatárnak – a hatkötetes irodalomtörténeti szintézis Kosáry által is átvett rokokó-konceptiójának megfelelően – inkább az 1740-es évek látszik indokoltnak.⁶⁸ Tarnai felveti a kérdést, „nem lehetne-e e nagy korszakot valahol az 1820-as évekkel, például 1825-tel, legkésőbb 1830-cal lezárni.” A francia és a magyar felvilágosodás viszonyát vizsgálva Köpeczi Béla a könyv kapcsán arra hívta fel a figyelmet, hogy a késő barokk és a felvilágosult, jozefinista eszmék merev szembeállítását megtévesztő lehet,

⁶⁷ Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1980.

⁶⁸ Tarnai Andor, *Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 86 (1982), 363–370.

mivel mindegyik eszmerendszeren belül különféle tendenciák jelentkeznek, ugyanakkor van átjárás is az eltérő törekvések között.⁶⁹

A Tarnai Andor és Csetri Lajos által összeállított, 1981-ben kiadott kritikátörténeti szöveggyűjtemény 1770 táján osztja két részre az 1510-es évektől a romantikáig terjedő időszakot.⁷⁰ A szigorú kronologikus rendet azonban több esetben felülírja a tematikus csoportosítás, melynek következtében árnyalt képet kapunk az irodalmi gondolkodás folyamatairól, elméleti igényének alakulásáról, a különféle koncepciók egymás mellett éléséről, kapcsolatáról és belső konfliktusairól. A 18. század első kétharmadának jellemzésére itt jelenik meg először az egyházi értelmiség laicizálódásának a modellje. A kommentárokból a bemutatott jelenségek időbeli alakulásának, kezdetének és végének vagy esetleges megszakadásának lehető legpontosabb jelölése helyettesíti a periodizációt. A „világosság” korának irodalomszemléletét tárgyaló rész bevezetőjében Csetri Lajos amellet foglal állást, hogy „a magyar felvilágosodás kezdetét – a korai felvilágosodásnak az 1730-as évek óta egyre szaporodó tünetei után – az 1760-as évek közepe tájára ajánlatos tenni”.

Bármilyen új periodizációs javaslat egyik próbaköve a határokat konkretizáló szintetikus korszakmonográfia lehet.⁷¹ Ilyen az elmúlt ötven évben mindössze egy készült: Bíró Ferenc *A felvilágosodás korának magyar irodalma* c., 1994-ben megjelent monográfiája.⁷² Könyvében Bíró az 1740-es évekkel kezdődő, mintegy negyed százados átmeneti időszak után az 1770-es évek korszakos jelentőségét hangsúlyozza. A periodizációnak az 1979-es programtanulmány és a „laicizálódás” eredetileg a francia historiográfiában kidolgozott modellje szolgált alapul. A modell érvényességével kapcsolatban Dávidházi Péter jelezte elsőként kételyeit.⁷³ Mint fogalmazott, „[e]z az értelmezői beállítódás [...] olyan ideológiai örökség, amelynek végső értékrendje lassanként megkérdőjeleződött, módszerkészlete pedig sokat finomodott az utóbbi évtizedek magyar irodalomtudományában, de hallgatólagos (és

⁶⁹ Köpeczi Béla, *A francia és a magyar felvilágosodás, Irodalomtörténet*, 68 (1986), 3–26.

⁷⁰ Tarnai Andor – Csetri Lajos, *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, Budapest, Szépirodalmi, 1981 (*A magyar kritika évszázadai*). A kötetről mértékadó folyóiratokban megjelent bírálatok nem érintik a periodizáció kérdését: Horváth Iván, *A magyar kritika évszázadai, Hungarológiai Értesítő*, 5 (1983), 3–4, 113–115; Fried István, *A magyar kritika évszázadai, Kortárs*, 27 (1983), 474–476.

⁷¹ *A magyar irodalom történetének periodizációs elveiről*, i. m., 351 (Barta János).

⁷² Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, Balassi, 1994.

⁷³ Dávidházi Péter, „Az Úrnak útait az emberek előtt igazgatni”. *A Bessenyei fivérek és a vindicatio szerephagyományja = Uő., Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*, Budapest, Argumentum, 1998, 90.

a tisztázás elől rejtőzködő) előfeltevésekbe húzódva vissza még mindig érzeteti hatását.” A laicizálódás-modell nem veszi figyelembe, hogy a század utolsó harmadában épp az egyházi literátorok tevékenysége volt az egyik forrása az értelmiség kialakulásának.

A *Folytonosság vagy fordulat?* c., Debreczeni Attila által szerkesztett, 1996-ban megjelent konferenciakötet tanulmányai is azt tanúsítják, hogy erősen megoszlik a vélemény a felvilágosodás mint irodalmi korszak periodizációjáról, folyamatosság és változás kérdéseiről, a hagyományosan 1772-es kezdő évszámmal jelölt korszak végéről.⁷⁴ Mint Thimár Attila kiemelte, a tanulmányok többsége – noha nem kapcsolódik közvetlenül az 1795-ös korforduló kérdéséhez – „a folyamatosság, a továbbvitel, az összekötés szerepét tulajdonítja az 1790-es éveknek és a középpontba állított dátumnak.”⁷⁵ Csetri Lajos konszenzust vélt felfedezni abban, „hogy a felvilágosult boldogságfilozófia és a nemzeti tudat bontakozása közötti folyamatok jelentenek valamilyen fordulatot a korszakon belül.”⁷⁶ Egyben jelezte, hogy „az 1820 körülig tartó magyar felvilágosodás-konceptióval” ért egyet. Vajda György Mihály az 1789–1820 közötti időszakot „Európa egésze felől nézve” az átmenet időszakának, „döntő változások korá”-nak látta.⁷⁷ 1795 mint korszakmeghatározó dátum történetét vizsgálva Mezei Márta arra hívta fel a figyelmet, hogy a korszakhatárok meghúzása előtt érdemes tisztáznunk saját irodalomtörténeti előfeltevéseinket, „a normák alakulásának változatait, összetett tényezőit”, „s korfordulókat csak óvatos fenntartásokkal jelölhetünk ki.”⁷⁸ Kötet záró dolgozatában Bíró Ferenc úgy fogalmazott, „1795 [...] nem jelent fordulatot a magyar irodalom történetében, annak ellenére, hogy számos magyar író életében drámai fordulatot hozott.”⁷⁹ A MAMŰL „felvilágosodás kori irodalom” című, Debreczeni Attila által írt szócikke szerint „[m]ára szakmai konszenzus alakult ki arról, hogy 1772

⁷⁴ *Folytonosság vagy fordulat?* (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései), szerk. Debreczeni Attila, Debrecen, Kossuth, 1996 (Csokonai Könyvtár, 8).

⁷⁵ Thimár Attila, *Folytonosság vagy fordulat?* (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései), *Irodalomtörténeti Közlemények*, 103 (1999), 529–538, itt: 530.

⁷⁶ Csetri Lajos, *Folytonosság és változás a felvilágosodás kori magyar irodalomban = Folytonosság vagy fordulat*, i. m., 15–33, itt: 23–24.

⁷⁷ Vajda György Mihály, *A felvilágosodás századának fordulója: döntő változások kora az európai irodalomban = Folytonosság vagy fordulat*, i. m., 34–54, itt: 34.

⁷⁸ Mezei Márta, *Egy korszak vége az irodalomtörténet-írásban = Folytonosság vagy fordulat*, i. m., 389–397, itt: 397.

⁷⁹ Bíró Ferenc, *1795: fordulat, korszakhatár vagy valami más? = Folytonosság vagy fordulat*, i. m., 401–410, itt: 409.

szimbolikus dátumként megtartható, az 1770-es évekkel a felvilágosodás jegyében egy új korszak különíthető el, amely a századközép folyamatainak szerves folytatása. Abban a kérdésben azonban, hogy e korszak meddig tart, nem alakult ki egységes álláspont.”⁸⁰

Ismét tíz évet előre lépve, eljutunk az új kézikönyv tervezésének első időszakához. Bene Sándor és Kecskeméti Gábor „Régi ötletek az új irodalomtörténethez (5+1)” c., 2006-os tanulmányában a „2. ötlet” a kronológia kérdésére vonatkozik.⁸¹ Bene Sándor javaslatának lényege: „Minél tágabb korszakokat, minél formálisabb korszakhatárokat jelölünk ki, annál kisebb erőszakot kell tenni történeteink szereplőinek saját időtudatán.” Fontos állítása a javaslatnak, hogy „[a] korszakhatárok kijelölése [...] döntően befolyásolja magát a narrációt”, s hogy adott időszakban a kortársak egymásétól eltérő idő- és korszaktudatával kell számolnunk.

Debreczeni Attila 2009-ben megjelent tematikus korszakmonográfiája az 1780-as, 90-es évek táján értelmezett fordulóját, a Batsányi–Kazinczy-nemzedék elméleti teljesítményét, azon belül a nemzet-eszme, az érzékenység, az identitásképzés, a művelődés, a nyilvánosság, az ízlés és a hasznos tudás diskurzusait, programjait és vitáit állítja a középpontba. A század végének irodalmi gondolkodását „önnön logikája szerint”, a változás keletkezésének és állapotának leírásával kívánja megérteni. Külön tematizálja a korszak és a nemzedék nézőpontjainak különbségét. A vizsgált időszakon túlmutató, fontos megállapítása, mely szerint „[a] korszakban szemlélt nemzedékek egymásmellettisége a *változás állapotát* rajzolja ki, míg a korszakban domináns nemzedék aktivitásának értelmezése a *változás keletkezésére* vet fényt.”⁸²

A Gintli Tibor főszerkesztésében 2010-ben megjelent, „Magyar irodalom” c. „akadémiai kézikönyv” tudomásom szerint az első figyelemreméltó kísérlet a felvilágosodás fogalmának teljes mellőzésére magyar irodalomtörténeti szintézis periodizációjában.⁸³ A hármas tagoláson („rég” – „klasszikus” – „modern és kortárs”) belül a „rég” és a „klasszikus” közti korszakhatár „kb. 1750”, az ezt

⁸⁰ Debreczeni Attila, Felvilágosodás kori irodalom = Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor, III. k., főszerk. Kőszeghy Péter, Budapest, Balassi, 2005, 59–63, itt: 60.

⁸¹ Bene Sándor – Kecskeméti Gábor, Régi ötletek az új irodalomtörténethez (5+1), Literatura, 32 (2006), 2, 238–251, itt: 243–245.

⁸² Debreczeni, Tudós hazafiak, i. m., 49.

megelőző időszak (1670-től) a függetlenségi küzdelmek, az ezt követő (kb. 1830-ig) az irodalom intézményesülésének kora elnevezést kapta. A kötet szerkezetét az előszó szerint „[a] poétika alakulástörténetének vezérfonalul választása határozta meg”; „[a] felvilágosodás utópikus művelődési programjainak sorozatát”-t a második korszak bevezetése épp csak megemlíti. A korszakbeosztást és 1750 hangsúlyos kiemelését 1772 helyett az előszó nem reflektálja, és sommásan „a kialakult oktatási gyakorlat”-tal, „a hazai egyetemek tanszéki struktúrájával” indokolja. „A reformáció kora (1526–1600)” c. alfejezet bevezetőjében minden kifejtés nélkül azt olvassuk: „A kora újkori irodalom három alkorszakra tagolódik [!], melyek időhatárai: 1526–1600, 1601–1670, 1671–1750.”, és „A régi magyar irodalom Kazinczy Ferenc által kitűzött szimbolikus záró dátuma 1772.” „A klasszikus magyar irodalom (kb. 1750-től kb. 1900-ig)” c. második nagy rész első fejezetének bevezetője utal a 18–19. század „tágra értelmzett fordulóján” „az irodalmi nyilvánosság intézményrendszerében” lezajlott „nagy hatású változások”-ra. A Kulcsár Szabó Ernő főszerkesztése alatt 2013-ban megjelent német nyelvű magyar irodalomtörténet vezérfonala ugyancsak a történeti poétika.⁸⁴ A „rég Magyar irodalom” utolsó képviselője itt Faludi Ferenc; a második rész – alcíme szerint – a klasszicizmusok, rokokó, érzékenység fogalmakakal jelölt tendenciákat foglalja össze az 1770-es évektől 1825-ig terjedő időszakban.

Következtetések, javaslatok

Tizenkét évvel ezelőtt tíz-tíz javaslatot fogalmaztam meg és közöltem a tervezett kézikönyv egészére és a 18. század bemutatására vonatkozóan, közülük három érinti a periodizáció kérdését.⁸⁵ A „Magyar Remekírók” sorozatban megjelent, *Magyarországi gondolkodók 18. század, Bölcsészettudományok I–II.* c. kötetek utószavaiban is foglalkoztam a „korszak” és a „felvilágosodás” fogalmakkal.⁸⁶ E

⁸³ Magyar irodalom, főszerk. Gintli Tibor, Budapest, Akadémiai, 2010 (Akadémiai Kézikönyvek), 18, 112, 313–314. Vö. Vasy Géza, Irodalomtörténetünk új kézikönyve – kritikai jegyzetek. Magyar irodalom, Kortárs, 56 (2012), 6, 66–77.

⁸⁴ Geschichte der ungarischen Literatur. Eine historisch-poetologische Darstellung, hg. von Ernő Kulcsár Szabó, Berlin/Boston, Walter de Gruyter, 2013.

⁸⁵ Tüskés Gábor, Javaslatok az új akadémiai irodalomtörténet előkészítéséhez = Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére, szerk. Maczák Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok), 333–335.

⁸⁶ Tüskés Gábor, Utószó = Magyarországi gondolkodók 18 század, Bölcsészettudományok I, vál., szerk. utószó Tüskés Gábor, a szerk. munkatársa Lengyel Réka, Budapest, Kortárs, 2010, 1070–1071;

megjegyzéseket szükségtelen megismételni, s csupán a most felvázoltakból levonható néhány következtetésre és új javaslatra szorítkozom. Itt jegyzem meg, hogy a XVIII. századi Osztály tagjai által közösen kimunkált elképzelés a 18. századi kötetrészt szerkezetére egyrészt messzemenően figyelembe veszi a Bene Sándor és Kecskeméti Gábor által az első kötetre kialakított koncepció tartalmi-műfaji egységeit, és az egész századot átfogó fejezetek sorában dolgozza ki azokat. Másrészt „Irányzatok, folyamatok a század második felében” címen foglalja össze az ezen egységeken túlmutató, új jelenségeket tárgyaló fejezeteket. A határoknak és átmeneteknek ez a „lebegtetése” megítélésünk szerint kellően tág lehetőséget kínál a korábbi időszakokkal mutatkozó összefüggések és a 18. századon időben túlnyúló folyamatok differenciált bemutatására.

1. Az irodalmi korszakok megnevezése, lehatárolása, belső egysége és tagolása mindig problematikus. A korszakjelölés alárendelt probléma; nem immanens irodalomtörténeti kérdés, hanem heurisztikus eszköz.

2. Minden korszak konstrukció: nézőpont, ahonnan a jelenségek egy bizonyos módon látszanak elrendeződni. A periodizáció kompromisszum,⁸⁷ szükségképpen torzításokkal jár, jelentőségét nem szabad sem túlértékelni, sem alábecsülni.⁸⁸ A fő kérdés az, többet és pontosabban tudhatunk-e meg, ha vállaljuk a sajátos nézőpontból adódó torzításokat, mekkora egy-egy korszakkonstrukció magyarázó értéke, s tudjuk-e érzékeltetni folyamatosság és szakaszosság, változás és folytonosság dialektikáját.

3. Az irodalmi folyamatok ábrázolásának egyik módja az, hogy a szerzőket, műfajokat és eszmei áramlatokat elválasztó, élesnek feltételezett határvonalakat hangsúlyozzuk. Egy másik lehetőség, hogy az előremutatónak tartott teljesítményeket mintegy kiemeljük történeti kontextusukból, és szerepüket felnagyítva, a korszak jellegzetes sajátosságaiként mutatjuk be. Egy harmadik megközelítés a jelenségek komplex kölcsönhatását, keveredését állítja a középpontba, s tartózkodik éles határvonalak meghúzásától.

Tüskés Gábor – Lengyel Réka, Vallási, nevelési, társadalmi és művészeti gondolkodás a 18. században = Magyarországi gondolkodók 18. század, Bölcsészettudományok II, vál., szerk., utószó Tüskés Gábor – Lengyel Réka, Budapest, Kortárs, 2015, 1354–1358.

⁸⁷ Kenyeres, „A magyar irodalom történetének”, i. m., 41.

⁸⁸ A magyar irodalom történetének periodizációs elveiről, i. m., 357 (Bán Imre).

4. Egy irodalomtörténeti munka tagolásában sem eszmetörténeti, sem politikatörténeti, sem társadalomtörténeti időhatárok nem vehetők alapul. A tagolás fő kritériuma az irodalom belső mozgásainak, a retorikai, poétikai és esztétikai törekvések alakulásának a messzemenő figyelembevétele lehet.

5. Minden periodizációnak a vizsgált időszak tendenciáinak és műveinek konkrét elemzésére kell támaszkodnia. A 18. század periodizációjáról akkor lehet érdemben véleményt formálni, ha elkészült a századot tárgyaló fejezetek sora. Előre kijelölt korszakhatárok esetén fennáll a veszély, hogy a kész fejezetek nem követik vagy nem mindenütt követik a periodizálási elveket.

6. A 18. század túlnyomó részében a későhumanista tudós kultúra adta az elsődleges műveltségi hátteret az irodalom magyarországi művelőinek. A különbségek az e műveltséghez való viszonyulás milyenségében és mértékében ragadhatók meg elsősorban. Az újabb európai irodalomtörténetek nem elhanyagolható része egyre inkább a klasszicizmusok regionális és időbeli változataiként írja le a 18. századi folyamatokat. Hazai vonatkozásban számos különféle, egymásnak gyakran ellentmondó megállapítás született a század irodalmának időbeli tagolhatóságáról az elmúlt évtizedekben. Nincs olyan évtized a században, melyhez ne kapcsolódna valamilyen periodizációs elképzelés.

7. Nincsenek századindulástól századzárásig tartó irodalomtörténeti egységek, a 18. században sem. Az irodalom egyetlen kiválasztott, még oly rövid időszakon belül sem mutat homogén képet. Az átfogó folyamatok és az egyének szintjén egyaránt mindvégig megfigyelhető a „rég” és az „új” különböző formájú és arányú keveredése, évtizedekig tartó egyidejűsége. A 18. század kutatóinak ismétlődő tapasztalata: ha figyelembe vesszük bizonyos gondolati, retorikai struktúrák továbbélését és műfaji hagyományok áthajlását, a bevett korszakhatárok feloldódnak.⁸⁹ Az ún. előremutató változások többnyire beágyazódnak a kortársak tradicionális mentalitásába, s konfrontálódnak azokkal. Az újítások mibenlétének és jelentőségének felmérése csak a hagyomány kontextusának ismeretében lehetséges. Az „új” differenciált megközelítésének feltétele, „ha nem általában ’új’-ról, hanem

⁸⁹ Friedrich Vollhardt, Gotthold Ephraim Lessing. Epoche und Werk, Göttingen, Wallstein, 2018, 370.

’az új elemei’-ről beszélünk”, s a kontingencia-elv értelmében „heterogén [...] változások együttállásaként” láttatjuk az „új” keletkezését.⁹⁰

8. Nem zárom ki a lehetőséget, hogy van empirikus alapja a korszakelvű koncepció alkalmazásának a 18. századra nézve, de az általam jelenleg ismert forrásanyag és szakirodalom alapján nem tudok megjelölni egy, két vagy három olyan határpontot a századon belül, melyek segítségével egyértelműen tagolható lenne az irodalmi folyamatok összessége. A cezúrák, ha vannak, szinte minden területen másutt húzódnak. Nem látom értelmét bármilyen, mégoly kifinomult vagy éppen elnagyolt korszakkonstrukció előzetes létrehozásának. Ennél sokkal fontosabbnak tartom a részfolyamatok minél pontosabb időbeli meghatározását és differenciált ábrázolását.

9. Akkor lehet valóban újat mondani a század irodalmáról és irodalmi gondolkodásáról, ha homogenizáló korszakfogalmak alkalmazása helyett kísérletet teszünk az irodalmi kultúra regionális sajátosságainak, a különböző diskurzustípusok egyidejűségének, az irodalmi törekvések szerteágazó útvonalainak, hordozóinak és közvetítő csatornáinak a bemutatására. A konstruált korszakhatárok által nem megszakított, szigorú kronológiai elrendezés kínálja a legjobb lehetőséget a művek keletkezési feltételeinek, funkcionális összefüggéseinek és befogadási kontextusainak pontos leképezésére.

10. A 18. század irodalmi jelenségeinek időbeli tagolását mára jórészt korszakfogalomra asszociáló, kiüresedett metaforák, irodalomtörténeti tényekkel nem vagy csak részben igazolható gondolati alakzatok és hangzatos kifejezések terhelik (pl. „felvilágosodás”, „hanyatlás”, „felemelkedés”, „hajnalhasadás”, „előzmények”, „elvilágiasodás”, „paradigmaváltás”, „áttörés”). Ezek következetes mellőzése nem kis mértékben növelheti az ábrázolás hitelességét.

11. Mesterséges időbeli tagolás helyett fontosabbnak tartom a maguk valós összetettségében, a retorika-, poétika-, eszme- és egyháztörténeti, antropológiai, esztétikai és más vonatkozások figyelembevételével szemlélni az irodalmi folyamatokat, műveket és életműveket. Az irodalmi nyelv nyelvújítás előtti alakulását is messzemenően tekintetbe kell venni.⁹¹ A szerzők és művek egyedi

⁹⁰ Debreczeni, Tudós hazafiak, i. m., 21–22.

⁹¹ Vö. Keresztury Dezső, A XIX. század második fele, Kritika, 3 (1965), 12. sz., 58–62, itt: 61.

jellegzetességeinek kiemelése révén lehet megragadni a példa értékűt, s az egyeditől az általános felé haladva, empirikus-induktív módszerrel, a jelenségcsoportoktól, áramlatoktól, irányzatoktól próbáljunk meg eljutni a korszakig.

12. Viszonylagos természete miatt az újítás igénye vagy valóságos jelenléte nem lehet az egyetlen, kizárólagos szempont sem a válogatásban, sem a periodizációban. A 18. század irodalmát különösen nagyszámú áramlat és ellenáramlat, hagyomány és újítás keveredése, kölcsönhatása határozza meg. A változás dokumentálása mellett nem feledkezhetünk meg a „tehetetlenségi erők”-ről, a korábbi időszakokhoz kötődő és a ma „félirodalmi”-nak, „irodalom alatti”-nak minősülő jelenségekről sem.

13. Túl kell lépni a század irodalmát „barokk” és „felvilágosodás”, „felvilágosodás” és „ellenfelvilágosodás”, „világi” és „egyházi”, „latin” és „magyar nyelvű” ellentétekben és más dichotóm szerkezetekben tárgyaló megközelítéseken, az ezeknek megfelelő prioritásokon. A „felvilágosodás” önmagában nem az irodalom egészére vonatkoztatható kategória; az irodalmi megformálás kérdéseiben a „felvilágosodás” hatása mellett nagyon sok más tényezőt is figyelembe kell vennünk.

14. Messzemenően tekintetbe veendő a 18. századi irodalom többszintű történeti beágyazottsága az európai összefüggésekbe és sokrétű viszonya a nemzetközi irodalmi központokhoz. Ugyanakkor mellőzendő az „elmaradottság”, „megkésettség” és „egyenlőtlen fejlődés” tematizálása. A század utolsó harmada és a századforduló irodalmának leírásakor különösen fontos a szerzők minél teljesebb körének és a teljes életműveknek a figyelembevétele.

15. „Nagyelbeszélés”-ből több is született az elmúlt tíz-tizenkét évben, ezért most két, a periodizáció problémáját megkerülő, illetőleg fel sem vető, más típusú kézikönyv-sorozat megvalósítási lehetőségének mérlegelésére teszek javaslatot, a jövő számára. Nemzetközileg mindkét típus messzemenően elfogadott, a hazai gyakorlatból azonban hiányzik; avulási idejük általában hosszabb, mint a kronologikus narratíváké. Saját szempontjai szerint mindkettő felöleli az irodalmi jelenségek igen széles, pontosan meghatározott körét, ösztönzi az alapkutatót, ugyancsak szintetizáló igényt testesít meg, s olvasói érdeklődésre is számíthat, nem csak az egyetemi hallgatók körében. Ideális esetben kutatási segédletként is használhatók. Mindkettő gondos tervezést, jelentős munkabefektetést, egybehangolt

összintézeti és intézményközi összefogást, egységes koordináták mentén történő, közös gondolkodást, nem kevés kutatói fegyelmet és önkorlátozást igényel. Ha bármelyik megvalósulna, a hálózati változatok időről időre viszonylag könnyen módosíthatóak, tetszés szerint tovább bővíthetőek.

Az egyik a magyar (nem csak a magyar nyelvű) irodalmi műveket azonos kritériumok szerint, egyenként, a lírai életműveket összegző módon bemutató és elemző *műlexikon*, a szerzők és műcímek betűrendjében elrendezve, a névtelen alkotásokat és szövegegyütteseket külön kötetben csoportosítva.⁹² Ideális esetben a kötetek egyszerre jelenhetnek meg, de századok szerinti tagolás és rövid időtávon belüli folyamatos megjelenés is elképzelhető. A másik egy *szertői kézikönyv-sorozat*, a kiemelkedő életművek azonos szempontrendszer követő, monografikus feldolgoásaival.⁹³ Az egy-egy szerző életrajzát, műveit, a művek keletkezését, kontextusát és hatástörténetét egyaránt számba vevő, a kutatási tendenciákat is bemutató kötetek tetszőleges sorrendben készülhetnek, és jelenhetnek meg. A két kézikönyv-típus megvalósítása más-más nehézségeket és probléma-halmazokat vet fel, az azonban biztos, hogy a „korszakok” fantomjával egyiknek sem kell megküzdenie.

⁹² Ld. pl. Kindlers Neues Literatur Lexikon, 21 Bde., hg. von Walter Jens, Studienausgabe, München, Kindler, 1996.

⁹³ Ld. pl. Monika Fick, Lessing-Handbuch. Leben – Werk – Wirkung, Stuttgart, Weimar, J.B. Metzler, 2010; Goethe-Handbuch, 4+3 Bde., hg. von Regine Otto, Bernd Witte u.a., Stuttgart, Weimar, Metzler, 2004–2012. A meghatározott időszak íróit, költőit tudományos igényű bemutatónak kézikönyv-sorozat típusát képviseli pl.: Frühe Neuzeit in Deutschland: 1520–1620. Literaturwissenschaftliches Verfasserlexikon, 7 Bde., hg. von Wilhelm Kühlmann, Johannes Klaus Kipf u.a., Berlin, de Gruyter, 2011–2019; Jean-Paul Barbier-Mueller, avec la collaboration de Nicolas Ducimetière et la participation de Marine Molins, Dictionnaire des poètes français de la seconde moitié du XVIe siècle (1549–1615), 3 tomes, Genève, Droz, 2015–2017 (Travaux d’Humanisme et Renaissance, 556, 567, 582).